

ESKİ TÜRK TUL GELENEĞİNİN ORTA ASYA VE ANADOLU'DAKİ YANSIMALARI

Metin EREN, Rysbek ALİMOV

Özet: Ölüm, insan yaşamını bireysel ve toplumsal olarak derinden etkileyen bir olgudur. Evrensel bir olgu olarak ölüm, doğum ve evlilik gibi hayatın temel geçiş dönemlerinden biri olarak kabul edilir. Bu sebeple de mezkûr olgular etrafında bir dizi ritüel geliştirilmiştir. Ölümün bir geçiş dönemi oluşunun en güçlü yansımaları kendisini yas etrafında geliştirilen ritüellerde gösterir.

Yas ritüelleri arkaik olarak kabul edilen bazı motifler de barındırabilmektedir. Türk kültür geleneğinde yas süresince yerine getirilen uygulamalar arasında yakın zamanlara kadar uygulanagelen arkaik özellikli ritüellerden biri, özellikle erkek ölümler için yapılan, antropomorfik vekâlet örneği olarak *tul* geleneğidir.

Yas süresince, ölünün insan biçimli bir temsilinin yas ortamında bulunmasını içeren bu ritüel Türklerin ata ve ruh tasavvurlarından kaynaklanmaktadır. Bu uygulama, Türklerin bilinen tarihlerinin ilk dönemlerinden itibaren geniş bir coğrafyada gözlemlenen kültürel bir olgudur. Zamanla bazı yönleri değişmeye uğramasına rağmen, bu gelenek temel şekil ve işlevini korumuştur.

Bu çalışmada yazılı ve sözlü kaynaklardan elde edilen veriler ışığında, tarihteki *tul* geleneği ve onun çağdaş Orta Asya ve Anadolu'daki yansımaları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Makalede bu iki coğrafyaya ait bir yas ritüeli olan antropomorfik vekâlet uygulamalarında saptanan şekil, içerik ve işlev benzerliğinin tesadüfi olmadığı somut örneklerle gösterilir. Yazarlara göre zikrolunan gelenekteki benzerlikler Orta Asya ve Anadolu arasındaki kültürel ve tarihsel süreklilikten kaynaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tul, antropomorfik figür, Orta Asya, Anadolu, Kırgız.

Reflections of the Old Turkic Rituals of *Tul* in the Central Asia and Anatolia

Abstract: Death is a universal phenomenon which deeply affects all sides of man's life. Like birth and marriage the fact of death is considered as a transition in life a person experiences. Therefore different ceremonies and related formalities have occurred in connection with it.

The strong reflection of death as a transition to other-life demonstrates itself through the phenomenon of mourning. There are different mourning rituals and associated practices within social customs of Turkic nations. One of them is the death ritual for men, where the antropomorphic figure called *tul* in Turkic used to represent a dead one during the certain periods of mourning.

This ritual takes it's source from the concept of souls and ancestors cults and worship. This practice is known from the early history of Turks and has been observed as a cultural phenomenon in wide geographic areas. Over time, it has changed in some aspects, even though it has kept the basic shape and function.

This paper devoted to the *tul* ritual practised in the past and present in Central Asia and analogous ceremonies have performed until recently in Anatolia.

Based on the data from field researches as well as from previous studies on the subject the authors compare these two rituals and associated practices and argue that the similarities in outward aspect, content and function are not coincidental. The authors on the basis of concrete examples show that the *tul* ritual and its parallel one are result of cultural and historical continuity between Central Asia and Anatolia.

Key words: Tul, antropomorphic figure, Central Asia, Anatolia, Kyrgyz.

Giriş

Yas; ölüm olayına eşlik eden, kişinin bir yakını kaybetmiş olmanın ve onu bir daha göremeyecek olmanın acısının yansıması olan evrensel bir olgudur. Yas süresi boyunca yaşlı kişiler ve ölü, yaşayanların dünyasıyla ölülerin dünyası arasında yer alan özel bir grup meydana getirir (Gennep, 2009, s. 140). Ölü etrafında taziye ve yas süresince bazı ritüellerin ve uygulamaların yapılması özellikle geleneksel kültürlerde, bireysel ve toplumsal bir görev olarak kabul edilir. Yaşlı kişilerin özellikleri ve yastan çıkmanın şekli onların ölüyle olan ilişkilerinin yakınlığına bağlıdır. Yas tutması gerekenler akrabalık derecesine göre belirlenir. Bu süreçte en uzun yas tutma süresi dul kadınlara aittir veya onlardan beklenir, onlar yastan sadece uygun törenlerle ve sadece özel ilişkilerinin artık fark edilmediği anlarda terk ederler (Gennep, 2009, ss. 141-142). Kişilerin yaşlı oluşunun göstergesi olan unsurlar tarihsel, sosyal ve bireysel olarak çeşitlilik gösterir. Yas tezahürleri aynı zamanda ölüyle/ölünün ruhuyla ilgili tasavvurları da yansıtır. Birçok Türk topluluğunda ölünün bedeninden bağımsızlaşan ruh tatmin ve teskin edilmesi, beslenmesi gereken bir unsur olarak görülür¹. Ölüm etrafındaki ritüellere bu amaç açık ve örtük olarak yansır.

Yasın bir parçası olan kimi unsurlar, arkaik özellikler gösterir. Bu çalışmada, yas olgusunun tarihsel şekillerinden biri olan yas süresince ölüye antropomorfik vekâlet örneği olarak Eski Türklerin *tul* geleneği, gösterdiği süreklilik ve geçirdiği değişim boyutlarıyla ele alınacaktır.

Araştırmanın coğrafi karşılaştırma alanı esas olarak Orta Asya ve Anadolu'yu içermektedir. İncelemenin tarihsel boyutu konuyla ilgili yazılı kaynaklar kullanılarak oluşturulmuştur. Araştırmada aynı zamanda saha araştırması yöntemiyle sözlü kaynaklardan elde edilen, yakın zamana kadar gözlemlenebilen güncel etnografik veriler de kullanılmıştır. Yazılı ve sözlü

¹ Türklerin ruh tasavvurlarıyla ilgili daha geniş bilgi için bk. (İnan, 1976, ss. 58-61; 1986, ss. 26-48), (Roux, 1998, ss. 127-136; 1999, ss. 109-217), (Tryjarski, 2012, ss. 117-145).

kaynaklı veriler, karşılaştırmalı yöntemle göre benzer ve farklı yönleriyle değerlendirilerek Orta Asya *tul* geleneği ile Anadolu'da tespit edilen *tul* uygulamaları arasındaki süreklilik gösterilmeye çalışılmıştır.

1. Kavram Olarak Tul

Tul kelimesi hemen hemen tüm çağdaş Türk dil ve lehçelerinde görülür ve *tul* veya ön sesi ötümlüleşmiş *dul* şeklinde geçer (Sevortyan, 1980, s. 292). Sözcük ayrıca Kırg. *tulk* ve *tulçek* (Mukambayev, 2009, s. 937), Tuv. *dulguyak* (Tatarintsev, 2002, s. 265), Yak. *tula:yax*, Balk. *tüüül*, Çuv. *täläh* (Sevortyan, 1980, ss. 292-293) şekillerinde de görülür ve genellikle 'dul, kocası ölmüş kadın' anlamında kullanılır (Sevortyan, 1980, ss. 292-293).

Eski Türklerde tulun varlığını kavram ve antropomorfik bir figür olarak gösteren kanıtlardan biri eski Türk runik yazıtlarıdır. Örneğin, Yenisey bölgesi yazıtlarından E-45/6'da *kuyda kunçuyum tul kaltı* 'hanelerinde eşim dul kaldı' ibaresi geçer (Kormuşin, 1997, s. 218). Ayrıca Tanrı Dağı bölgesi yazıtlarından T-1/2'de *erinte tulı kalmış* 'kocasından *tulu* kalmış' cümlesi yer alır (Batmanov, 1971, s. 10). İlk yazıtta *tul* kocası ölen kadın anlamında iken, diğer yazıtta, eğer okuma doğru ise, tarihî kaynaklarda da geçen antropomorfik figür olarak *tul*'dan söz edilmektedir.

Tul birincil anlamıyla, Türk halklarında birinin vefatı üzerine adına tutulan yas süresince öleni temsilen kullanılan antropomorfik bir figürdür. Tulun bu anlamını Yudahin (1985, s. 265) Kırgızcayla ilgili olarak şöyle açıklar: *tul*: ölen kocanın tasviri (ahşaptan yapılmış iskelet) olup, karı-koca yatağının üzerinde asılırdı (ki kadın bu tasvirin altına oturup kocası için ağıt yakardı); *tula oltur-yahut tul sakta-*: ölen kocası için ağlamak (sagu sağma); *beş kökül çaşım tul boldu*: nişanlım öldü.

Tulu ve *tul* geleneğini karakteristik yönleriyle Spasskiy (1820, ss. 162-163) şöyle tarif eder:

Ölen erkeğin defin merasimi bittikten sonra çadırın içerisine ağaçtan bir dikme (baba) dikerler, üzerine en güzel elbiseleri giydirirler, ardından ölenin zırh ve miğferini giydirirler. Bu baba önünde ölenin annesi, karıları, kızları; erkekler olmadan her sabah ve her akşam gün batarken, dizlerine çökerek ağıt yakarlar. Bunun yanı sıra öleni en fazla seven karısı yüzünü tırmalar ve taziye yabancısı biri geldiğinde aynı işlemi tekrar tekrar yapar. Bir sene geçtikten sonra babayı dışarı çıkarırlar, akrabalarını ve civardaki Kırgızları (kastedilen aslında Kazaklar – yazar notu) davet eder, onlara en iyi şekilde ikramlarda bulunur ve at yarışları düzenlerler.

Tanım ve tasvirler incelendiğinde *tul* sözcüğü yaygın anlamıyla kocası ölmüş kadını karşılarken, sözcüğün zaman içerisinde kaybolmuş anlamı ölen kişinin temsilini ve bu temsil etrafında şekillenen ritüelleri ifade etmektedir. Mezkûr

betimlemeler *tulun* antropomorfik niteliğini açık biçimde gösterirken *tulun* amacına ilişkin açık bir bilgi yoktur.

Ölüm olayı etrafında taziye ve yas süresince bazı uygulamaların yapılması özellikle geleneksel kültürlerde, bireysel ve toplumsal bir görev olarak kabul edilir. Ölünün en yakınları, öncelikle hanımı ve çocukları bu zorunluluklara en fazla dikkat etmesi gereken kişilerdir. Ölünün eşinin taziye için gelen her yabancı ziyaretçinin yanında bu ritüelleri tekrarlaması kültürden kaynaklanan bir zorunluluk veya beklenti olduğunu göstermektedir. Spasskiy'in betimleri *tulun* aynı zamanda yalnızca erkekler için yapıldığına işaret etmektedir. Ölen kişinin annesinin varlığı ayrıca müteveffanın ilerlemiş bir yaşta olmadığını düşündürmektedir. Bu durum, aşağıda da işaret edileceği gibi tul ritüelinin özellikle, topluluk içerisinde etkili erkek kişinin veya erken kabul edilen bir yaşta vuku bulan erkek ölümlerinde gerçekleştirildiğine dair veriler barındırmaktadır.

2. Tarihsel Veriler Işığında Orta Asya'da Tul Geleneği

Tarihsel süreç içerisinde ve farklı kültürlerde antropomorfik figürler farklı anlam ve işlevlerde gözlenmiştir. Tarihsel kayıtlarda antropomorfik tasvirlerin varlıklarına Türk tarihinin erken dönemlerinden itibaren rastlanmaktadır. Atalar kültürünün bir işareti olarak Hunlarda varlığı tespit edilen altın putun (İnan, 1954, s. 2) yanında Çin kaynakları Gök Türklerde keçeden yapılan ve deri torba içinde saklanan, aynı zamanda sırtlar üzerinde saklanan iç yağı ile yağlanan tanrı tasvirlerinden söz etmektedirler (Eberhard, 1996, s. 87).

Türklerde ataların tasvirlerinin yapılış amaçları ve ölüyle bire bir örtüşüp örtüşmediği, kimler için tasvirler yapıldığı tam olarak açıklık kazanmış sorular değildir (Tryjarski, 2012, s. 393). Tarihsel kayıtlar ve etnografik verilerde antropomorfik şekiller arasında atalar kültürünü temsil eden ve Altaylılarda *tös-töz*, Yakutlarda *tangara*, Uryanhaylarda (Soyot Tuvalar – y.n.) *eren*, Buryat Moğollarında *ongon* adları verilmiş olan tasvirlerin oldukça önemli olduğu ifade edilir (İnan, 1954, s. 42). Dîvânü Lugâti't-Türk'te *töz* sözcüğü, “kök (asl, soy)” anlamıyla karşılanmaktadır (DLT III/123). İnan (1954, ss. 42-43) bu putları ifade eden Altayca *tös/töz* ve Moğolca *ongon* terimlerinin bugünkü Şamanist Türklerin lehçelerinde de “asıl, kök, menşe” demek olduğunu belirtmektedir. Altaylıların bu putlara *töz/tös* adını vermeleri bunların atalar ruhu hatırası olarak yapıldığını göstermektedir. Tryjarski (2012, s. 392) genel olarak ongonların, parçaları teneke veya tahtadan yapılan, ölünün veya koruyucu tanrının tasviri olarak onurlandırılan bir tür putu temsil ettiğini varsaymaktadır.

Banzarov tüm ataların *ongon* olarak kabul edilmediklerini ileri sürmüştür ve bir ölünün *ongon* olmak için gerekli niteliklere sahip olup olmadığına karar verenin şaman olduğunu ifade etmiştir (Roux, 1999, s. 205). Tryjarski (2012, s. 393)

bazı halklarda şamanın ayini aracılığıyla ölünün ruhunun ongonun içinde barındırılması uygulamasının bulunduğunu ifade eder. Roux'ya göre, ölünün tasvirinin yapılması ve şamanın bu ritüelin bir parçası olması ölünün, *yör* (*abasi*) adındaki serseri ruha, tehlikeli ve yakınlarının huzurunu kaçırabilecek bir varlığa dönüşmesinden duyulan korkuya bağlanır. Bu durumda, şaman bu serseri ruhu bedene geri döndürmek için ölünün bir tasvirini yapar. Tasvirin yapılması, bir tasviri bulunan, dolayısıyla o andan itibaren kendisine tapınılabilecek (özellikle beslenebilecek) bir ruhun gezgin bir ruhtan daha az tehlikeli olduğu anlayışıyla izah edilir. Bu durumda tasviri yapılmış ölünün ruhunun, nerede olduğu bilinmekte ve ona hizmet etmek suretiyle kendi kendine beslenmesine engel olunmaktadır (Roux, 1999, s. 205).

Konuyla ilgili veriler *ongon*, *tös/töz*, *eren* olarak adlandırılan tasvirlerin üzerinde durduğumuz *tulun* sahip olduğu işlevlerden daha farklı işlevler barındırdığına işaret eder. Bir ölünün ongonunun hangi durumlarda yapıldığı ve buna kimin karar verdiği topluluktan topluluğa değişebilmektedir. Ölen kişinin tasvirinin yapılması çoğunlukla şamanın kararıyla mümkün olmaktadır. Kimi örneklerde ölünün geride kalan yakınlarına zarar verebileceği inancı, ölüden korunma gereksinimi temsilin yapılmasını gerektirmektedir.

Tulun kendisi bir beklentinin veya korkunun odağı değildir. Diğer yandan ongon dinsel bir özellik gösterirken, tul geleneğinde dinsel bir özellik tespit edilmemektedir. Tul uygulamasının ongon/tös'ten kaynaklandığına dair kesin bir hükme varmak eldeki verilerle mümkün değildir. Bununla birlikte hem tul hem de tös geleneğinde ölüm/ölü etrafında bir temsilin varlığı zaman içerisinde anlam ve uygulama olarak değişikliğe uğrayan bir gelenek olabileceğine işaret etmektedir.

Rubruck'un 13. yüzyıla ait tanıklığı dinsel gelenekteki yaklaşım farklılıklarına dair bir veri olarak değerlendirilebilir. 1253 yılında Fransa kralı IX. Ludwig tarafından Moğolistan'a Mengü Han huzuruna elçi olarak gönderilen rahip Rubruck'un Budist Uygur tapınağında gördüğü putlar hakkındaki gözlemleri tarihsel sürecin daha yakın dönemine ait olması nedeniyle önemlidir. Onun tasvirine göre bir tanrıya inanan ve tanrının başka bir varlık şeklinde tasvir edilmesini kabul etmeyen Uygurlar, tapınaklarında bulunan çok sayıda putun tanrının tasviri olduğunu kabul etmezler. Rahipler, biri öldüğünde yakınlarının ölen kişinin suretini yaptıklarını ve yaptıkları bu tasvirleri tapınağa bıraktıklarını belirtirler. Rahiplere göre tasvirler ölünün hatırası olarak saygı görür ve saklanır (İnan, 1954, s. 43; Rubruck, 1957, ss. 126-127).

Rubruck'un betimlemeleri tapınaklara bırakılan tasvirlerin tapınma nesnesi olmadıklarını göstermektedir. Bu örnek tapınma nesnesi olan antropomorfik unsurların hatırasının çeşitli etkiler altında zayıfladığını veya ortadan kalktığını gösterir. Figürlerin kendisi bir tapınma nesnesi olmaktan çıkmış görünür. Aynı

zamanda tasvirler dinsel mekânlarda korunarak kutsal olanla bağın korunması hedeflenir.

Türkler, Moğollarda öteki dünyadaki yaşamın bu dünyadaki yaşam gibi sürdüğü şeklindeki inancı erken olduğu düşünülen bir ölümle birleştiğinde evlenme ve ölüm ritüellerini bir araya getiren uygulamaların doğmasına yol açmıştır. Bu ritüeller aynı zamanda tul geleneğine en yakın tarihsel verileri barındırmaktadır. Roux bu konuda en önemli tanığın Marco Polo olduğunu belirtir. Polo'nun tanıklığına göre evlenme çağına varmadan ölen erkek ve kız çocuklar yaşıyor olsalardı hangi yaşta evleneceklerse o yaşa vardıklarında evlendirilir: Ölüler için nikâh töreni düzenlenir, sonra bir ruh çağrıcısı (muhtemelen şaman y.n.), nikâh belgesini ateşe atar ve yükselen dumana bakarak haberin öteki dünyadaki çocuklara vardığını ve o andan itibaren ölen genç çocuğun ve ölen genç kızın öteki dünyada bu evlilikten haberdar olduklarını söyler. Büyük bir düğün şöleni yapılır, şöleden sonra biri genç kızı, öteki genç oğlanı temsil eden iki tasvir yapılır, bu tasvirler mümkün olduğu kadar çok süslenmiş bir arabaya konulur. Bu iki tasvir, bayram havası içinde her yerde gezdirilir, sonra bu tasvirler ateşe atılıp yakılır. Ardından, çeyiz olarak verdikleri tüm eşyaların ve yaşamak için gerekli her şeyin, bir resmini yapıp bunları yakarak çocuklarının bunlara öteki dünyada sahip olacaklarını söylerlerdi. Bunu yaptıktan sonra, ölen iki kişinin tüm akrabaları kendilerini birbirine yakın kabul eder ve ölen çocukları hayattaymış gibi yaşadıkları sürece birlikteliklerini devam ettirirlerdi (Roux, 1999, ss. 181-182). Bu kayıtlarda antropomorfik tasvirler ölenin temsili ile sınırlıdır. Şamanın varlığına karşın temsiller bir tapınmanın nesnesi değildir. Bu özellikler bu tasvirlerin tul özelliği taşıdığını açık bir şekilde göstermektedir.

Tarihî tek önemli kanıt olarak Marco Polo'nun gösterildiği bu ritüelin benzer motiflere sahip bir örneği yas çerçevesinde, Van ve çevresinde yerleşik Burukan aşireti mensupları arasında "Erdek" denilen bir uygulama adı altında yakın zamanlara kadar yaşatılmıştır (bk. 4). Kerkük Türklerinde de sevdiğine kavuşmadan ölen bir delikanlının cenazesinde en sevdiği türkü tersinden çalınır ve Kerkük Türkleri bu geleneği, "Tez yuğun, tez kaldırım, mehterim terse çaldırım" manisiyle dile getirir (Ünal, 2008, s. 114).

3. XX. Yüzyıl Ortalarına Kadar Orta Asya'da Tul Geleneği

Tul, tarihsel örneklerinin yanında yakın zamanlara kadar uygulamaları gözlemlenmiş bir kültürel olgudur. Güncel etnografik veriler ve sözlü kaynaklar, bu geleneğin tarihsel özelliklerine ve örneklerine benzer şekillerde günümüze oldukça yakın zamanlara kadar yaşatıldığını göstermektedir.

Orta Asya'da 19. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan etnografik çalışmalar konuyla ilgili gözlemlere dayalı kayıtların günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Potanin, İli bölgesinde yaşayan Kazaklarda tul geleneğini kaydeder ve "Bir erkek

öldüğünde eşi onun bir kuklasını diker (yapar) ve belirli saatlerde önünde ağlar, ağıt yakar ve akşam olduğunda yatağına alır” der (Potanin, 1883, s. 699).

Tul geleneğini gözlemleyen etnograflardan biri Andreyev’dir. Andreyev yaptığı alan araştırması verilerine dayanarak 1950’li yıllarda Özbekistan’ın Kasan ilçesi Kırgızlarında hızla kaybolmakta olan tul geleneğinden söz eder ve onu şöyle tarif eder: “Yastık dikey duruma getirilip üzerine merhumun kaftanı giydirilir, tepesine de yine onun sarığı konulur. Tul çadırın bir köşesine konulur ve önüne bir perde çekilir” (Abramzon, 1946, s. 5).

Andreyev’in tasvirindeki tul için bir yastığının kullanılması geç döneme ait bir uygulama olsa gerek, çünkü daha 19. yüzyılda Kırgızların *tulu* ağaca insan şeklini vererek yaptığı bilinir. Bir kayışla gövdeye bağlanan el ve ayak gibi detayların da unutulmaması söz konusu kuklanın özenle yapıldığına işaret etmektedir (Karatayev ve Eraliyev, 2005, s. 236).

Güney (Pamir) Kırgızlarında tul figürü bilahare ayrıca hayvan postundan da yapılmaya başlanmıştır. Kırgızcanın Pamir ağzında geçen “Kuwur postun içide tuldoy bovo, tüyünçökkö tüyülgön pulday bovo (Kuru post içindeki tul gibi olma, bohçaya sarılmış kâğıt para gibi olma)” şeklindeki atasözü (Mukambayev, 2009, s. 552) bunun açık bir kanıtıdır.

Kırgızlarda *tula* temsil ettiği kimsenin giysileri giydirilir, bununla birlikte bulunduğu çadırdaki ayrıca onun kaftanları, eyeri, kamçısı ve diğer eşyaları asılı bulunur. Diğer taraftan 40 gün boyunca ölenin ‘ruhunun ışığını’ timsalen çadırın ön köşesinde mumlar yakılır (Şişlo, 1975, s. 249).

Şişlo (1975, ss. 249-250) ayrıca yere çakılmış bir mızrağın ölen erkeği temsil ettiğini, buna ilaveten mızrağın ucunun çadırı delip dışarıya sarkıtıldığını, ucuna da bir çaput bağlandığını, ayrıca eğer çaput kırmızı ise bir gencin öldüğünü, siyah ise orta yaşlarda birinin, beyaz ise ihtiyar bir kişinin öldüğünü gösterdiğini ekler. Bu mızrak ölenin çadırında bir sene boyunca kalır. Mevsimlik göç sırasında onu da yanlarına alır; üstelik önde, ölenin atının önünde taşırlardı. Göç sırasının önünde olan ölenin atının kuyruğu da ¼ oranında kesilirdi. Benzer bilgiyi Karatayev ve Eraliyev (2005, s. 236) de aktarmaktadır. Onların belirttiğine göre yasta olan aile yaylaya veya başka bir yere göç ettiklerinde *tulu* ata bindirip eyerine bağlarlar, eşi de atın yularını tutar.

Kırgızlarda bu gelenek 1960’lı yıllara kadar devam etmiştir. Andreyev’in sözünü ettiği Özbekistan’ın Kasan ilçesine sınırı olan Kırgızistan’ın Aksı ilçesi Bospiyek köyünde yaşayan Köktayeva Carkınay (2011, görüşme) çocukluğunda (1950’lerin sonu) büyük dayısının karısının tul diktiğine şahit olur. Onun gördüğü tul yastık veya antropomorfik bir kukla değil, özensiz bir biçimde haç şeklinde tutuşturulmuş (yatay olanı daha kısa, dikey olanı daha uzun olan) iki değnek şeklindedir. Üzerinde de ölenin giysileri vardır, ölünün diğer giysileri

çadırın içerisine asılı durur. Kaynak kişinin aktarımına göre eskiden tul ölenin seneyi devriyesine kadar kalır, ardından da atılır. Kaynak kişinin tanıklık ettiği dönemde bu süre 40 gün (kırkına) kadar sürer. Bu süre zarfında kadın her gün erkenden kalkar kocasının tulunun önünde ağlar, ağıt yakar. Ev işlerine (hayvanların sabah akşam sağılması, onların sürüye katılması ve dönmesini sağlama vb.) ise kadının tul önündeki yası bitinceye kadar akrabaları veya komşuları bakarmış.

Yas ritüelleri sırasında ölüye vekâlet eden antropomorfik figür Kazak ve Kırgızlarda değil, aynı zamanda Sibiryaya ve Ural bölgesinde yaşayan diğer Türk halklarında da görülür. Katanov, örneğin, Kara İrtiş Irmağı'nda yaşayan Uryanhayların, topluluklarındaki saygın bir kimsenin vefatı söz konusu olduğunda, müteveffanın cesedinin yanına onu temsilen taştan veya ağaçtan oyulmuş bir figür diktiklerini, yanına ise onun bu dünyada kullandığı eşyalarını koyduklarını belirtir (Katanov, 2004, s. 70).

Çuvaşlarda da, benzer şekilde, ölenin mezarı üstüne *yupa* adı verilen ölen kişiyi temsil eden figürler dikilir. Yupa genellikle ağaçtan yontularak yapılır ve ölenin mezarına ölümünün 40. gününde *yupa* adını verdikleri bir törenle dikilir (Arık, 2005, ss. 121-122). Yupa figürü ölüyü sembolize eder şekilde hazırlanır. Söz konusu antropomorfik figürün yukarı kısmına derin kertikler yapılır, bazen de oyularak göz, ağız, burun şekillendirilir (Arık, 2005, ss. 121-122; Tryjarski, 2012, s. 365). Çuvaşlarda ağaç kütüğünden tasviri yapılan ölünün de akrabalarla birlikte kendi 40. gün anmalarına ve ardından yapılan toplu yemeğe katıldığına dönük inanış yaygındır. Mezkûr temsili figürün yanına ölümler için yiyip-içtikten sonra silinebilmesi için bir de bez parçası konur. Ölünün tasviri niteliğinde hazırlanmış olan yupa ertesi gün ölünün kendisi taşıyormuş gibi mezara götürülüp mezarın başına dikilir. Yupa üzerinde anma yemeklerinin sunulduğu eşyaları parçalarlar ve arkalarına bakınmadan sessizce eve dönerler (Arık, 2005, ss. 121-122).

Çuvaşlar örneğinde ölünün temsili olarak yapılan yupa ve etrafındaki törenin yasin bitirilmesinin bir parçası olarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Tul geleneğine benzer gelenek Türk halklarının yanı sıra Asya ve Kafkaslarda yaşayan diğer topluluklarda da görülmüştür. Örneğin, Kuşevskiy böyle bir geleneğin Nenets (Samoyed) halkında da görüldüğünü yazar. Onun belirttiğine göre, bu toplulukta bir erkek vefat ettiğinde, karısı bir kukla hazırlar ve kocasının giydiğine tıpatıp benzer giysiler giydirir, yemek saatleri geldiğinde bir leğene onun için yemek bırakır, gece vakti geldiğinde ise kuklanın elbiselerini çıkartır ve kuklayı yanına yatırır. Üstelik bu âdet yas süresi bitinceye kadar devam eder, bu süre de bir seneden fazla sürebilir (Abramzon, 1946, s. 5).

Diğer yandan, Kovalevskiy benzer bir başka geleneği Kuzey Kafkasya'da yaşayan Osetlerde kaydeder. Bu toplulukta dul kalan kadın bir sene boyunca

kocası yaşıyormuşçasına onun yatağını sermeye ve elbiselerini yıkayıp temizlemeye devam eder. (Hristiyan) Perhiz döneminde ise ölen için ayrıca bir ayın yapılır ve bir kukla hazırlanıp masaya oturtulur ve ona yemek ve votka ikram edilir (Abramzon, 1946, s. 5).

Zikrolunan halklarda görülen antropomorfik temsillerle ilgili veriler incelendiğinde bazı ortak karakteristik özellikler ortaya çıkmaktadır. Öncelikle, tul ve benzeri gelenekler erkek ölümler için yapılır, zira konuyla ilgili incelemeler kadın ve çocuklar için tul yapıldığına dair veriler içermemektedir. Bununla birlikte, yapılışında kumaş, yastık, hayvan postu, ağaç kütüğü, değnek gibi malzemeler kullanılır. Malzeme işlenirken özen gösterilen ana unsur, şeklin insan biçimli olmasının sağlanmaya çalışılmasıdır. Bu yapılırken Kırgızlar örneğinde olduğu gibi gövde, kol ve bacak gibi uzuvların bulunmasına veya Çuvaşlarda olduğu gibi oyuklar aracılığıyla göz, ağız, burun gibi daha ince ayrıntıların belirginleştirilmesine dikkat etme çabası da söz konusudur.

Temsilî figürün insan biçimli oluşunun sağlanmasında kullanılan diğer bir unsur, onun üzerinde ölen kişiye ait giysilerin bulunmasıdır. Kullanılan giysi ve aksesuarların tam olarak ölüyü anımsatacak çeşitliliği göstermesi amaçlanmıştır. Ölen kişi sarık kullanıyorsa *tula* sarık sarılması veya ölen kişinin zırh ve miğferlerinin kullanılması öleni yas süresince bütünüyle temsil etme çabasına bir örnektir.

Tul, kişinin ölmeden önce yaşadığı mekânda (ev, çadır vb.) tutulmuştur. Kimi örneklerde tul, çadırın bir köşesinde önüne bir perde çekili olarak durur.

Konuyla ilgili bilgiler, tul ritüelinin tamamen yas tutma geleneğiyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Kendisi için tul yapılan kişinin karısı, kimi örneklerde annesi ve kız kardeşleri belirli zaman dilimlerinde (sabah ve akşam) yapılan tasvirin önünde ağıtlar yakmakta, yüzünü tırmalamakta ve ağlamaktadır. Dul kadın, ritüel eylemi taziyeye gelen yabancıların yanında yinelemek zorundadır. Ölen kişinin temsilinin, kişi ölmemişcesine karısı tarafından akşam olduğunda yatağa alınması *tulun*, ölen kişinin tam bir temsili olarak düşünüldüğüne işaret etmektedir. Bu ritüel süresinin yas süresiyle aynı olduğu anlaşılmaktadır. Geçmişte bir yıla kadar yapılan bu uygulama zaman içerisinde kırk güne kadar inmiş, günümüzde ise ortadan kalkmıştır. Kırgızistan'daki sözlü kaynaklara göre söz konusu gelenek devlet yetkililerince "Sovyet insanına yakışmayan gerici bir âdet" olduğu telkininin yanında, bu ritüelin kadınlar için gerçekten çok ağır ve yıpratıcı olması, siyasal ve kültürel çeşitli değişim unsurlarının etkisi bu ritüelin ortadan kalkmasının nedenleri arasındadır.

4. Anadolu'da Tul Uygulamaları

Tarihsel ve güncel etnografik veriler Orta Asya *tuluna* benzer antropomorfik vekâlet örneğinin sadece Kuzey Asya ve Kafkaslarda değil, aynı zamanda Anadolu'da var olduğunu göstermektedir. Yakın zamanlara kadar tatbik edilen bu tür uygulamanın canlı örnekleri özellikle Anadolu'nun doğusu ve güneyinde çokça tespit edilmiştir.

Ziya Gökalp (1995, s. 66), örneğin, bu tarz yas âdetleri (y.n. antropomorfik temsil) hakkında şu bilgileri verir:

Aşiret reislerinden veya ileri gelenlerinden birisi vefat ederse cenazeye mensup kadınlar saçlarını keserek bir mızrağın ucuna takarlar. Vefat edenin elbiselerini ağaçtan yaptıkları bir heykelin üzerine geçirirler. Kısrak ve tüfeğini yanına getirirler. Kadınlar etrafını çevirerek ağıtlar yakar. Bu yedi gün sürer.

Anadolu Türkmenlerinde görülen benzer bir örneği Yalçın (1977, I, s. 61) da kaydetmiştir. Onun belirttiğine göre, genç bir adam öldüğünde onun atını süslerler ve merhumun üstünden çıkarılan elbiseyi bir ağaçtan yapılmış bir kuklaya giydirirler. Köyün kadınları, donatılmış bu at ve giydirilmiş ahşabın karşısına geçerek ağıtlar okur ve ağlarlar.

Gökalp ve Yalçın'ın tanıklıkları bu ritüelin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'nun güney kısımlarında yaşayan topluluklar arasında yaygın olduğunu göstermektedir.

Benzer bir âdet Kerkük bölgesinde de görülür. Bu mıntıkada yaşayan Türklerde varlıklı ve nüfuz sahibi bir kişinin ölümü aşırı yas tezahürleriyle karşılanır. Yedi günlük yas süresince, öleni temsilen sabahın erken saatlerinde yapılan büyükçe bir kuklaya merhumun giysileri giydirilir, silahı takılır, ardından söz konusu kukla ölünün hayatta iken en sevdiği ata oturtulur. Hayvanın üstüne baştan aşağıya siyah bir tül örtülür, kulakları ve kuyruğu üzerine çamur sıvanır, hayvanın önünde ters çalan davul zurna sesine uyarak göğüslerini döven erkekler arkasında ise ağıt yakarak kadınlar yürür. Ölünün mezarı başında ağıtlar yakıldıktan sonra dönülür (Türktaş, 1997, s. 19). Türktaş benzer bir uygulamanın, ancak daha sönük bir biçimde genç yaşta vefat eden birisi için gerçekleştirildiği örneğini de kaydeder. Buna göre vefat dolayısıyla yedi gün davul zurna ters çalınır, ağıtlar yakılır, ölen genç için bir kukla hazırlanır ve bir hayvanın üzerine yerleştirilir, ardından bir ata bindirilmiş mezkûr kukla yedi gün boyunca sabah erkenden mezarlığa götürülür ve getirilir.

Kars'ın merkez ilçeye bağlı Söğütlü köyünde kaydedilen diğer bir örnekte ise, kukla özel olarak ahşaptan değil, merhumun giysileri kullanılarak yapılır (Görkem, 2001, s. 24). Buna göre ölenin karısı veya kız kardeşi, onun

elbiselerinin içine ot doldurur, “sanki içinde adam varmış gibi” bir hâle getirip atın üzerine koyar, cenaze ile birlikte mezarlığa götürürler.

Tul geleneğinin bir benzeri Van ve çevresinde yerleşik Burukan aşiretinde de kaydedilmiştir. Yakın bir zamana kadar tatbik edilen bu antropomorfik vekâlet örneği *erdek* olarak bilinir. Bu geleneğe göre de zikrolunan aşiret içerisinde, önde gelen, değer verilen biri veya genç bir kişi öldüğünde merhumu temsilen bir kukla hazırlanır, ayrıca ona ölünün elbiseleri giydirilir ve topluluk içinde dolaştırılır. Ölen kişinin atının süslenmesi ve gezdirilmesi de bu kapsamdadır. Ölenin antropomorfik temsili, ağaç parçalarından yapılabileceği gibi bir torbanın içine saman, kumaş parçaları doldurularak da yapılabilir. Önemli olan tasvirin insan şeklini andırmasıdır (Öndül, 2012, görüşme).

Evlilik, genel olarak önemli bir geçiş eşiğidir. Bu nedenle de tüm dünyada evlilik törenleri çok özel ritüellere konu olmuştur. Türk topluluklarında da geçerli olan bu durum, bir kişinin evlenmeden ölmüş olması durumunda yasın daha yoğun yaşanması sonucunu doğurur. Antropomorfik temsilin, evlilik ve ölüm gelenekleri ile birleşmiş şekli Marco Polo'nun Altay toplumlarıyla ilgili gözlemlerine benzer motifler mezkûr Burukan aşiretinde de gözlemlenmiştir.

Buna göre, ölen kişi düğünü yakın birisi ise ölen gencin bir kuklası yapılır. Merhum gencin damatlığı kuklaya giydirilir; gelini temsilen de bir kukla yapılır, hatta gencin nişanlısı olan kişi, ailesi izin verirse, getirilir. Düğün geleneklerinin bütün usullerine uyulur ve gelin karalar içerisinde ölü evine getirilir. Davul zurna çalınır, fakat düğün halayı ters oynanır. Bu dramatik karakter taşıyan gösteri, bazı durumlarda ölü defnedildikten sonra veya defnedilmeden de yapılır. Bu ritüelle hem kişinin yaşarken gerçekleşememiş bir isteği temsili olarak gerçekleştirilmekte hem de düğün halayı ters oynanarak hayatın tersine döndüğü sembolize edilmektedir.

Burukan aşireti mensuplarında söz konusu insan biçimli temsil yas süresince durur. Yas tutmada aşırıya gidenler temsili evlerinde saklamaya devam ederler. Bu süre yas sahibinin isteği ve kararına göre üç ay ile bir yıl arasında değişebilir. Ancak söz konusu kukla evde en fazla *kara kaldırma* denilen uygulama çerçevesinde yas kaldırılıncaya kadar kalabilirdi. Yas kaldırıldıktan sonra kukla yaslı ailenin yakınları tarafından kırılarak dağıtılır (Öndül, 2012, görüşme).

Yas geleneği kapsamında antropomorfik vekâlet örneği ayrıca Van'ın bir ilçesi olan Başkale ve çevresinde de kaydedilmiştir. Kardaş'ın (2012, görüşme) belirttiğine göre ölünün giysilerinin giydirildiği temsil, taziyeye gelen kişilerin önüne çıkarılır ve taziye ziyaretine gelen kişiler bu temsille karşılaşır.

Konuyla ilgili yapılan alan araştırması verileri bir benzer uygulamanın yakın zamanlara kadar Ağrı-Patnos çevresinde de yaşatıldığını göstermiştir. Gül'ün

(2012, görüşme) anlattıklarına göre *kotil* olarak bilinen bu uygulama genç yaşta ölen kişiler için yapılmış. Bu âdete göre bir genç erkek öldüğünde, diğer örneklerde olduğu gibi merhumun elbiseleri ahşaptan yapılmış bir kuklaya giydirilir. İnsan biçimi verilmeye çalışılan söz konusu kukla çoğu zaman haç şekli verilmiş iki değnekten oluşur. Ölen kişinin kız kardeşi veya bir yakını geldiğinde bu hazırlanan temsil o kişinin karşısına çıkarılır. Temsili kimileri evlerinde saklar, ancak bu süre bir haftadan kırk güne kadardır. Yasın sona ermesinin ardından bu temsili ağaç atılır, kimi durumlarda yakılır.

Buna benzer örnekler ayrıca Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun diğer yerlerinde de tespit edilmiştir. Sözlü kaynaklardan Bedrettin Kutlu'nun (2012, görüşme) anlattığına göre, 1960'lı yıllara kadar Şanlıurfa'nın Viranşehir ilçesinin bazı köylerinde genç yaşta ölen erkekler için özel cenaze törenleri yapılmış. Bu törende ölen kişinin kıyafetleri haç şeklinde ahşaptan bir figüre giydirilir, onun etrafında çember oluşturan kadınlar da sırayla ağıtlar yakarak dövünürlermiş. Aynı zamanda bu çemberin içerisinde yer alan iki erkek ellerine kılıç alır, kılıçlarını tokuşturur ve böylece temsili olarak karşılıklı savaşmış.

Van'ın Özalp ve Erciş ilçelerinde uygulanan yas âdetlerinde ise antropomorfik vekâlet örneğinin kendisi olmasa bile izleri takip edilebilir. Örneğin, Van'ın Özalp ilçesi ve çevresinde ölen kişinin atının üstüne siyah bir örtü atılır, ölen kişinin silahı atın eyerinin yan tarafına bırakılır. Bu at taziyeye gelenleri karşılama için kullanılır (Eren, 2010, s. 308). Diğer yandan, Van'ın Erciş ilçesi ve çevresinde de eğer biri gurbette ölmüşse ölünün eşyaları toplanıp ortaya yığılır ve bu şekilde ağıt yakılır. Ölen kişi genç ise elbiselerinin kollarına kurdele takılır; fotoğrafı varsa elbiselerinin üstüne bırakılarak ağıt yakılır (Albayrak, 2006, s. 78). Bu iki örnek yas süresince ölüyü temsil eden unsurların zaman içerisinde farklılaştığına işaret etmektedir.

Anadolu'da tespit edilen yas geleneği kapsamında öleni temsilen antropomorfik vekâlet örneklerinin uygulama amaçları ile ilgili bir açıklama tespit edilememiştir. Bununla birlikte, söz konusu ritüellerin, onları tatbik eden toplulukların yas gelenekleri ve ruh tasavvurlarıyla bağlantılı olduğu şüphesizdir.

Yapılan tasvirler insan şekli vermek için ahşap, saman doldurulmuş çuval, ölen kişiye ait ot doldurulmuş elbiseler kullanılmıştır. Bu tasvirlerin yanında ölen kişinin süslenmiş atı ve silahı da sıklıkla kullanılan temsili unsurlar arasındadır. Örneklerden görüldüğü üzere, ölünün yakınları ya temsilleri karşılarında alarak ya da ölen kişiye ait nesnelere merkeze aldıkları bir daire oluşturarak ağıt yakarlar. Ağıt yakılırken insan biçimli temsillerin olmadığı durumlarda ölünün elbiseleri bu işlevi yerine getirmek üzere kullanılmaktadır. Söz konusu tasvirlerin muhafazası yas süresiyle sınırlıdır. Bu süre kırk gün, üç ay, bir yıl, hatta aşırı yas durumlarında yıllarca sürebilmektedir. Antropomorfik tasvir ya

bir aşiretin lideri ya önde gelen bir kişinin ya da genç bir erkeğin ölmesi durumlarında kullanılmıştır.

Bazı Asya halklarında tul geleneği çerçevesinde görülen, ölüyü temsil eden tasvir önüne yemek bırakılması veya tasvire yemeğin yağından sürülmesine Anadolu'da rastlanmamaktadır. Anadolu'da atalar kültü, ruh tasavvuru ve ölü-yemek bağlantısının olduğu uygulamalardan biri ölünün ruhu için evde pişen her yemekten oluşan bir menü içerisinde fakir bir komşuya akşamları yemek gönderilmesi uygulamasıdır. Ölü yemeği evin büyüğünün (dede, baba vb.) ölmesi durumunda yas süresince ve kimi zaman daha uzun sürelerde gerçekleştirilen bir uygulamadır. Aile fertlerinden küçük olanların vefat etmesi durumunda ölü yemeği çıkartmak bir zorunluluk kabul edilmez. Bu uygulama, ölen kişinin ruhen yaşıyor oluşu, evde pişen yemekte hakkı olduğu ve verilen yemekten yediği, ölünün gözünün bir yıl boyunca evinde olduğu inanışlarıyla açıklanır (Eren, 2010, ss. 255-256).

Yas çerçevesinde antropomorfik temsillerin kullanılması uygulamasının 1970'li yıllardan itibaren ortadan kalktığı gözlenmektedir. Orta Asya'da olduğu gibi, Anadolu'da da modernleşme olarak ifade edebileceğimiz siyasal, ekonomik ve kültürel bir dizi değişim yaşanmıştır. Bu etkenler, birçok geleneği inanılır ve yaşanılır olmaktan çıkarmıştır. Anadolu'da alan çalışması yoluyla karşılaşılan bir önemli dönüştürücü faktör ise dinin ölüm ve yas gelenekleri üzerinde kazandığı etkidir. Din adamlarının dinî çerçevenin dışına taşan yas uygulamalarını eleştiren sözleri zaman içerisinde kentlerden başlayarak kırsala uzanan bir etki alanına sahip olmuş ve birçok yas uygulaması ortadan kalkmıştır.

Sonuç

Türk kültüründeki görünümleri bütüncül bir incelemeye konu edilmemiş olan antropomorfik vekâlet örneği olarak tul geleneği, yas etrafında şekillenmiş kültürel bir olgudur.

Kökeninde Türklerin ruh tasavvurunun bulunduğu bu gelenek, örneklerin hemen hepsinde görüldüğü gibi, özellikle yetişkin ve önde gelen erkekler için uygulanmıştır. Farklı ve erken bir ölümün yol açtığı korkunun, bu tarz bir ölümü kabullenememe, ölünün ruhunun teskin edilmesi inancı, beraberinde bir dizi korunma ritüelini de getirmiştir.

Yas çerçevesindeki uygulamalar tarih içerisinde ölünün kendi bedeninin kullanıldığı somut uygulamalardan, temsillere ve günümüzde sadece ölen kişiyi hatırlatacak nesnelere etrafında şekillenmeye doğru bir değişim göstermiştir. İlk tarihî kayıtlarda atalar kültürünün bir parçası kabul edilebilecek tapınma nesnelere, tasvirlerle rastlanır. Tapınma nesnelere güç ve koruyuculuk vasıflarına sahip kişileri veya bu değerleri temsil etmektedir. Tarihsel

örneklerde tapınma ve korunma nesnesi olan put-fetişlerden *tula* geçildiğini kesin bir şekilde ortaya koymak mümkün olmamakla birlikte zaman içerisinde dinsel geleneğin farklılaşmasının put-fetişlerden, yas çerçevesindeki antropomorfik temsillere doğru bir dönüşüm olasılığı dışlanmaması gereken bir hipotezdir. Tarihsel süreç içerisinde ritüelle inanışların bağlantısı kopmuş görünmektedir. Günümüzdeki köklü değişimlerle bu ritüel neredeyse bütünüyle ortadan kalkmıştır.

Orta Asya ve Anadolu uygulamalarında antropomorfik vekâletin inşası ahşap, ölen kişinin giysileri, hayvan postu, çuval, ot, saman gibi nesnelere kullanılarak sağlanmaya çalışılmıştır. Bu temsil, her iki coğrafyada da yasin bir parçası olarak başta ölen kişinin karısı olmak üzere kadınların ağıt yakma geleneğinin bir parçası olmuştur. Ölen kişinin silahı da ölüyü temsilde hem Orta Asya'da hem de Anadolu'da kullanılan unsurlar arasındadır.

Orta Asya geleneğinde *tulun* temsil niteliği daha geniş tutulurken (yemek sunma, eşin *tulu* yatağına alması vd.) Anadolu'da bu motiflere rastlanmamaktadır.

Bu inceleme *tulun* hem Orta Asya'da hem de Anadolu'da şekil, içerik ve işlevleri bakımından büyük benzerlikler gösterdiğini, geleneğin ortadan kalkma sürecinin de benzer sosyo-kültürel ve ekonomik dönüşümlerin sonucunda yakın zamanlarda gerçekleştiğini göstermektedir.

Kaynakça

- Abramzon, S.M. (1946). Tul kak perejitok animizma u kirgizov. *Belek S. E. Malovu*. Frunze: İzdatelstvo Kirgizskogo Filiala Akademi Nauk SSSR.
- Albayrak, E. (2006). *Erciş'te Eski Türk İnançlarının İzleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Arık, D. (2005). *Hristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları.
- Batmanov (1971). *Talasskiye pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*. Frunze: İlim.
- Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, Cilt I- IV*. (1939 -1941). (B. Atalay, Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları* (N. Uluğtuğ, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Eren, M. (2010). *Van Gölü Havzası Ölüm Gelenekleri ve Türk Kültür Ekolojisi İçerisindeki Yeri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Frazer, J.G. (2004). *Altın Dal I-II* (M. H. Doğan, Çev.). İstanbul: Payel Yayınları.
- Gennep, A.V. (2009). *Rites of Passages* (Ö. Çobanoğlu, Yayınlanmamış Çeviri).
- Gökalp, Z. (1995). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Toker Yayınları.

- Görkem, İ. (2001). *Türk Edebiyatında Ağıtlar-Çukurova Ağıtları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İnan, A. (1954). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karatayev, O. ve Eraliyev, S. (2005). *Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük*. Bişkek: Biyiktik.
- Katanov, N.F. (1894). *O pogrebalnih obryadah u tyurkskih plemen Tsentralnoy i Vostočnoy Azii*. Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskago Universiteta.
- Katanov, N.F. (2004). *Türk Kabileleri Arasında* (A. Bağcı, Çev.). Konya: Kömen Yayınları.
- Kormuşin, İ. (1997). *Tyukskiy Yeniseyskiye Epitafii*. Moskva: Nauka.
- Maleina, A.İ. (1957). *Djiovanni del Plano Karpini. İstoriya Mongalov. Gilyom de Rubruk. Puteşestviye v Vostoçniye strani*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatelstvo Geografiçeskoj Literaturi.
- Mukambayev, C. (2009). *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdüğü*. Bişkek: Manas Üniversitesi Basması.
- Potantin G.N. (1883). *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii. Vıpusk IV. Materiali Etnografiçeskiye*. Sanktpeterburg: Tipografiya Kirşbauma.
- Roux, J.P. (1998). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (A. Kazancıgil, Çev.). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Rubruck, G. (1957). *Puteşestviye v vostoçnoye strani* (A. İ. Maleina, Çev.). Moskva: Gosudarstvennoye İzdatelstvo Geografiçeskoj Literaturi.
- Sevortyan, E.V. (1980). *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovi na bukvi "V", "G" i "D"*. Moskva: Nauka.
- Spasskiy, G.İ. (1820). Kirgiz-kaysaki Bolşoy, Sredney i Maloy Ordı. *Sibirskiy Vestnik*, 10, 142-164.
- Şişlo, B.P. (1975). Sredneaziatskiy tul i yego sibirskiy paraleli. *Domusulmanskiye verovaniya i obryadı v Sredney Azii* in (ss. 248-260). Moskva: Nauka,
- Tacemen, A. (1995). *Türk, Fin-Ugor, Moğol-Mançu Toplulukları İnanışları Zemininde Bulgaristan Türkleri İnanışları veya Türk Kimliği*. Ankara: A. Tacemen
- Tatarintsev, B.İ. (2002). *Etimologiçeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka, 2 tom (D, E, İ.Y)*. Novosibirsk: Nauka.
- Tryjarski, E. (2012). *Türkler ve Ölüm* (H. Er, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Türktaş, M. (1997). *Kerkük Folklorundan Örnekler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Ünal, F. (2008). Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği. *Bilig*, 45, 103-130.
- Yalgın, A.R. (1977). *Cenupta Türkmen Oymakları I-II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yudahin, K.K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar*. Frunze: Mektep.

Ek.**Kaynak Kişiler**

- Köktayeva Carkınay (2011). 1947 Kırgızistan Aksı ilçesi Bospiyek köyü doğumludur. Emekli öğretmendir.
- Gül, Muhlis (2012). 1947 Ağrı-Patnos doğumludur. Çiftçidir.
- Kardaş, Ravzat (2012). 1954 Van doğumludur. Ev hanımıdır.
- Kutlu, Bedrettin (2012). 1952 şanlıurfa Viranşehir doğumludur. Çiftçidir.
- Öndül, Murat (2012). 1970 Van-Doğanlar köyü doğumludur. Kamu işçisidir.